

СУЧАСНА ШКОЛА: ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ

УДК 373.3.014.5(09)(477)«1991-2001»

НОВАЦІЇ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ (1991-2001 РР.)

*THE ELEMENTARY SCHOOL EDUCATIONAL PROCESS INNOVATIONS IN
UKRAINE (1991-2001)*

Т. Л. Гавриленко

Актуальність теми дослідження. В умовах створення Нової української школи, особлива увага звернута на початкову освіту, яка раніше й активніше за інші рівні загальної середньої освіти сприймає та втілює у практику нові ідеї. Одним із пріоритетних векторів цих змін є оновлення освітнього процесу у напрямі його максимального наближення до особистісних потреб, інтересів і здібностей молодших школярів.

Постановка проблеми. Вивчення історико-педагогічного досвіду, зокрема змін в освітньому процесі початкової школи в перше десятиліття незалежності України, дозволить осмислити трансформації, що відбуваються у цій ланці загальної середньої освіти на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз показав, що різні аспекти розвитку початкової освіти в перше десятиліття незалежності України знайшли відображення в працях українських учених: Л. Д. Березівської, Н. М. Бібік, М. С. Вашуленка, Я. П. Кодлюк, О. Я. Савченко та ін. Водночас питання здійснення освітнього процесу в початковій ланці школи в обраних хронологічних межах не знайшли належного висвітлення.

Urgency of the research. In the context of the New Ukrainian school creation, special attention was paid to primary education, which perceives and implements new ideas earlier and more actively than other levels of general secondary education. One of the priority vectors of these changes is the renewal of the educational process in the direction of its maximum approximation to the personal needs, interests and abilities of younger school children.

Target setting. The study of historical and pedagogical experience, in particular, changes in the educational process of an elementary school in the first decade of Ukraine's independence, will make it possible to comprehend the transformations taking place in this element of general secondary education at the present stage.

Actual scientific researches and issues analysis. Historiographical analysis showed that various aspects of the primary education development in the first decade of Ukraine's independence were reflected in the works of Ukrainian scientists: L. D. Berezivska, N. M. Bibik, M. S. Vashulenko, Ya. P. Kodliuk, O. Ya. Savchenko and others. At the same time, the issue of the educational process implementation at the elementary school level in the selected chronological framework has not been adequately

Постановка завдання.

Визначити та схарактеризувати новації в освітньому процесі початкової школи в Україні у 1991-2001 рр. задля актуалізації освітніх надбань.

Виклад основного матеріалу.

Аргументовано, що освітній процес у початковій школі в окреслений період мав новаційний характер, а саме: в організації (перехід до семестрової системи навчання; скорочення навчального року та збільшення тривалості канікул; реструктуризація навчального тижня; зменшення тривалості уроку до 40 хвилин; можливість здобувати початкову освіту за індивідуальною формою навчання); у методах навчання (удосконалення та адаптування традиційних методів до нових цілей і змісту початкової освіти, поширення гри, апробування методу художніх проєктів); у формах організації навчання (урізноманітнення уроку за змістом, структурою і способами діяльності; поширення нестандартних уроків, а також екскурсій та олімпіад, упровадження інтегрованих уроків; відміна домашніх завдань у I класі); у контролі та оцінюванні (запровадження тестів; введення підсумкової атестації наприкінці року та з 2000 р. – державної підсумкової атестації для учнів III(IV) класів; перехід до вербального оцінювання у I класі; переведення всіх учнів до наступного класу незалежно від оцінок, що дозволило ліквідувати явище “другорічництва”; з 2001 – запровадження 12-бальної системи оцінювання; виведення оцінки за поведінку з розряду “обов’язкових”).

Висновки. В умовах розбудови національної початкової школи в перше десятиліття незалежності України на державному, науковому та практичному рівнях здійснювався

covered.

The research objective. Identify and characterize the elementary school educational process innovations in Ukraine (1991-2001) in order to update educational achievements.

The statement of basic materials.

It is argued that the educational process in elementary school in this period was innovative, namely: in the organization (transition to the semester education system, reducing the school year and increasing the length of the holidays; restructuring the school week, reducing the lesson's duration to 40 minutes, the opportunity to receive primary education in the individual form of education); in teaching methods (improvement and adaptation of traditional methods to new goals and content of primary education, distribution of the game, testing the method of art projects); in the forms of educating organization (a variety of lessons on the content, structure and methods of activity, the distribution of non-standard lessons, as well as excursions and competitions, the introduction of integrated lessons; the elimination of homework in the 1st class); in monitoring and evaluation (introduction of tests; introduction of final certification at the end of the year and since 2000 - state final certification for pupils of 3 (4) classes; transition to verbal evaluation in 1st class; transfer of all students to the next class regardless of the grades, which made it possible to eliminate the phenomenon of “repetition”; since 2001 - the introduction of a 12-point assessment system; the conclusion of the assessment for the behavior of the category of “mandatory”).

Conclusions. In the conditions of the development of the national primary school in the first decade of Ukraine's independence, the state, scientific and practical levels sought to update the

пошук шляхів оновлення освітнього процесу у початкових класах з урахуванням тогочасних вимог суспільства, розвитку педагогічної науки, потреб шкільної практики та особистості молодшого школяра.

Ключові слова: освітній процес; організація освітнього процесу; методи, засоби та форми організації освітнього процесу; контроль та оцінювання в освітньому процесі; початкова школа; молодші школярі; Україна.

educational process in primary classes, taking into account the requirements of society at that time, the development of pedagogical science, the needs of school practices and the personality of the younger pupil.

Keywords: educational process; organization of the educational process; methods, means and forms of organization of the educational process; monitoring and evaluation in the educational process; Primary School; younger students; Ukraine.

Актуальність теми. Наразі, в умовах реалізації ключової реформи Міністерства освіти і науки України – створення Нової української школи, особлива увага звернута на початкову освіту, яка раніше й активніше за інші рівні загальної середньої освіти сприймає та втілює у практику нові ідеї. Одним із пріоритетних векторів цих трансформацій є оновлення освітнього процесу у напрямі його максимального наближення до особистісних потреб, інтересів і здібностей молодших школярів. Зміна освітніх парадигм актуалізує ґрунтовне вивчення, осмислення і творче використання вітчизняного історико-педагогічного досвіду. У такому контексті доцільним видається звернення до періоду відродження національної освіти в Україні в перше десятиліття її незалежності. Адже в цей час відбувалися докорінні зміни в розвитку початкової освіти, зокрема її цілях, принципах, змісті освіти та освітньому процесі на засадах дитиноцентризму, національної спрямованості, демократизму, гуманізму.

Постановка проблеми. Вивчення історико-педагогічного досвіду, зокрема змін в освітньому процесі початкової школи в перше десятиліття незалежності України, дозволить осмислити трансформації, що відбуваються у цій ланці загальної середньої освіти на сучасному етапі, врахувати досягнення та уникнути помилок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз показав, що різні аспекти розвитку початкової освіти в перше десятиліття незалежності України знайшли відображення в працях українських учених: Л. Д. Березівської, Н. М. Бібік, М. С. Вашуленка, Я. П. Кодлюк, О. Я. Савченко та ін. Водночас питання здійснення освітнього процесу в початковій ланці школи в обраних хронологічних межах не знайшли належного висвітлення.

Постановка завдання. На основі аналізу законодавчо-нормативних документів, праць науковців і практиків першого десятиліття незалежності України визначити й схарактеризувати новації в освітньому процесі початкової школи у 1991-2001 рр. задля актуалізації освітніх надбань на етапі творення Нової української школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розбудова початкової освіти на нових концептуальних засадах (деполітизація, деуніфікація, національна спрямованість, демократизм, гуманізм,

дитиноцентризм), модернізація її змісту, про що вже йшлося у наших попередніх публікаціях [2; 30], зумовили трансформації в освітньому процесі (організації освітнього процесу; методах, засобах і формах організації освітнього процесу; контролі та оцінюванні в освітньому процесі). Передусім проаналізуємо зміни, що відбулися в *організації освітнього процесу*, тобто структурі й тривалості навчального року, наповнюваності початкових класів, плануванні навчального дня молодших школярів, а також формах навчання.

Аналіз джерел показав, що *структура навчального року* з 1991 р. поряд з традиційною (поділом на чверті) вперше передбачала поділ на півріччя або семестри. В умовах демократизації освітньої галузі вона могла визначатися педагогічною радою закладу загальної середньої освіти [7, с. 3]. У 2001/02 н. р. всі заклади загальної середньої освіти, в т. ч. I ступеня, перейшли на навчання за *семестровою системою* [9, с. 25].

Задля створення сприятливих умов навчання, урахування вікових можливостей учнів у перше десятиліття незалежності України відбувався пошук не лише оптимальної структури навчального року, а і його тривалості. Так, уже в 1991/92 н. р. для першокласників *тривалість навчального року* скорочено до 30 навчальних тижнів. Для молодших школярів інших класів вона не змінилася та становила 34 навчальні тижні [7, с. 2]. З прийняттям Закону України “Про загальну середню освіту” (1999) ця диференціація була усунута [21, с. 4]. З 2001/02 н. р. тривалість навчального року для всіх учнів початкових класів становила 175 днів [9, с. 25].

Прикметно, що обов'язкові для всіх молодших школярів *навчальні екскурсії*, які відбувалися в останній тиждень навчального року і стали традиційною формою організації навчання, протягом 90-х рр. ХХ ст. згідно з нормативними документами не проводилися. Вони були відновлені лише в 2000/01 н. р. та здійснювалися з метою посилення практичної спрямованості освітнього процесу, профорієнтаційної роботи з учнями, підготовки їх до активної трудової діяльності, залучення до суспільно-корисної праці. Для учнів початкових класів їх проведення передбачалося до 1 червня протягом чотирьох днів (не більше 3 год. на день). Зміст і форми навчальних екскурсій визначалися залежно від місцевих умов і особливостей закладу загальної середньої освіти. Найчастіше вони проводилися в природу та на виробництво. Час, відведений на екскурсії, використовувався і для організації занять на навчально-дослідних ділянках та суспільно корисної праці [11, с. 26].

Згідно із законодавчо-нормативними документами *тривалість канікул* протягом навчального року зросла та мала становити не менше 30 днів. Ці зміни спричинили передусім збільшення часу на проведення відпочинку в зимовий період: від 12 до 18 днів [7, с. 2]. У 1996/97 н. р. Міністерство освіти України рекомендувало закладам загальної середньої освіти продовжити його до 4-х тижнів (як варіант з 18 грудня до 16 січня) [15, с. 23-24]. Збільшення тривалості зимових канікул пов'язуємо зі складною фінансовою ситуацією в освітній галузі, необхідністю роботи

закладів загальної середньої освіти у режимі економії. Звичайно, такі тривалі перерви порушували систематичність у навчанні молодших школярів та не сприяли якості освітнього процесу. Для учнів I класів чотирирічної початкової школи, як це було передбачено і в другій половині 80-х рр. XX ст., організовувалися додаткові тижневі канікули [7, с. 2]. З 2001/02 н. р. їх було нівельовано у зв'язку зі встановленням єдиної тривалості навчального року для всіх учнів початкових класів [9, с. 25].

Орієнтація на всебічний і гармонійний розвиток особистості молодшого школяра, необхідність здійснення індивідуального та диференційованого підходу в освітньому процесі вимагали встановлення оптимальної *наповнюваності класів*. Згідно з Концепцією середньої загальноосвітньої школи України (1991) максимальна чисельність учнів у початкових класах мала становити *20 осіб*, що розглядаємо як важливе зрушення в організації освітнього процесу [13, с. 7]. Однак у 1994 р. гранична наповнюваність початкових класів зросла до *25 осіб*, а в 1997 р. – до *30* [16, с. 24]. Як бачимо, відбулося повернення до нормативів, встановлених у середині 80-х рр. XX ст. Такі зміни, як пояснювалося у документах Міністерства освіти України, були пов'язані з підвищенням ефективності використання бюджетних коштів і були тимчасовими, пов'язаними з фінансовою скрутою. У сільських малокомплектних школах чисельність молодших школярів у класі встановлювалася згідно з рішенням місцевих органів влади [16, с. 25]. З 1999/00 н. р. вона становила не менше п'яти осіб. При меншій кількості учнів у класі заняття могли проводитися за індивідуальною формою навчання [21, с. 3].

З урахуванням побажань батьків і за погодженням з відповідним органом управління освітою заклади загальної середньої освіти отримали право установлювати *тривалість навчального тижня* (п'ятиденний або шестиденний) [21, с. 4]. Проаналізовані джерела показали, що протягом 1990-х рр. початкові класи перейшли на п'ятиденний режим роботи, що на початку 2000-х рр. закріплювалося у нормативних документах [12, с. 3]. Отже, результати експерименту (1981-1985), що засвідчив доцільність реструктуризації навчального тижня у початкових класах, повною мірою почали реалізовуватися лише через півтора десятиліття.

У документах Міністерства освіти України зверталася увага й на *організацію навчального дня* у початкових класах. Зокрема, навчання молодших школярів рекомендувалося здійснювати в першу зміну, при чому розпочинатися навчальні заняття мали не раніше ніж о 8 год. 30 хв. і не пізніше ніж о 9 год. Однак ці вимоги не завжди виконувалися. Як і в 50-х – 80-х рр. XX ст., навчання учнів початкових класів здійснювалася у дві зміни [22, с. 23].

Незважаючи на висновки науковців щодо необхідності скорочення *тривалості уроку* в початкових класах, зроблені ще в 50-80-х рр. XX ст., час на його проведення до 1999 р. не змінився та становив 45 хвилин. Виняток становили лише I класи чотирирічної початкової школи, у яких урок дорівнював 35 хвилинам. Щоправда, в умовах демократизації освітньої галузі заклад загальної середньої освіти міг встановлювати іншу

тривалість уроку за погодженням з місцевим органом управління освіти [22, с. 23]. У 1996/97 н. р. у зв'язку з необхідністю енергозбереження у навчальних закладах Міністерство освіти України рекомендувало гнучкий режим організації освітнього процесу, зокрема в зимовий період (з 16 листопада до 1 березня) встановлювати тривалість уроків у початкових класах в межах 35 хвилин. Невикористаний навчальний час мав компенсуватися протягом навчального року за рахунок проведення консультацій, індивідуальних занять [15, с. 23-24].

Урешті, враховуючи вікові особливості дітей 6-10-річного віку, з 1999/00 н. р. тривалість уроку в початкових класах, окрім I класів чотирирічної початкової школи (урок у цих класах становив 35 хвилин), була скорочена до 40 хвилин. У закладах загальної середньої освіти, де тривалість уроків зменшувалася, допускалося збільшення кількості занять (наприклад, замість 3 уроків по 40 хвилин можна було проводити 4 – по 30 хвилин) або навчальних днів [23, с. 27].

Задля створення сприятливих умов для організації відпочинку та харчування молодших школярів *тривалість перерв* між уроками становила не менше 10 хвилин [19, с. 26]. Зі зміною тривалості уроку час на їх проведення збільшувався до 15-20 хвилин [23, с. 27]. Схвально оцінюємо, що для молодших школярів, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, а також учнів з ослабленим здоров'ям Міністерство освіти України пропонувало не лише варіанти розвантаженого навчального плану, а й щадний режим організації освітнього процесу [19, с. 26].

Новацією досліджуваного періоду стало законодавчо закріплена можливість здобуття початкової освіти за *індивідуальною формою* навчання. Нагадаємо, що індивідуальне навчання у 50-80-х рр. ХХ ст. передбачалося для молодших школярів, які не могли відвідувати школу за станом здоров'я. У 90-х рр. ХХ ст. здобувати початкову освіту за цією формою могли учні, які виявили бажання навчатися індивідуально (за згодою батьків або осіб, які їх замінювали). Переважно це були молодші школярі, які: мали високі навчальні можливості; проживали у селах, селищах, де були відсутні заклади загальної середньої освіти або у класі навчалася менше 5 учнів; не могли відвідувати навчальні заняття за станом здоров'я; не спроможні були засвоїти навчальний матеріал в умовах групової форми навчання у визначені державою терміни; потребували корекції фізичного та (або) розумового розвитку. Вони мали право вивчати індивідуально один, кілька або всі предмети навчального плану. Прикметно, що на початку 90-х рр. ХХ ст. індивідуальне навчання могли здійснювати не лише вчителі, а й батьки та гувернери, діяльність яких у радянську добу з ідеологічних причин була ліквідована як ворожа індивідуалізована система, що суперечила колективному вихованню [14, с. 4]. Згодом це стало прерогативою педагогічних працівників, які мали відповідну педагогічну освіту. Запровадження поряд з груповою індивідуальної форми навчання, на наш погляд, створювало оптимальні умови для здобуття початкової освіти відповідно до особистісних потреб,

індивідуальних здібностей, можливостей, стану здоров'я, розвитку нахилів, талантів учнів.

Отже, організація освітнього процесу відбувалася з урахуванням вікових особливостей, потреб і можливостей дітей молодшого шкільного віку. Позитивно, що заклади загальної середньої освіти отримали право визначати відповідно до власних потреб, регіональних особливостей, запитів учнів і батьків структуру навчального року, тривалість навчального тижня, дня, заняття, відпочинку між ними.

Перейдемо до розгляду методів, засобів і форм організації навчання, які застосовувалися в освітньому процесі в початкових класах у перше десятиліття незалежності України. Проаналізовані джерела засвідчили, що традиційно у навчанні молодших школярів використовувалися *словесні* (розповідь, пояснення, бесіда), *наочні* (ілюстрація, демонстрація, спостереження), *практичні* (вправи, практичні роботи, досліди) методи, *робота з книжкою*. При цьому акцентувалося, що вони мають посилювати роль самостійної практичної і розумової пізнавальної діяльності учнів, спрямовуватися на розвиток навичок самоконтролю у процесі цілеспрямованого, організованого пошуку знань [17, с. 81]. Особливої популярності в роботі з молодшими школярами набула *гра* як метод навчання. Цьому, зокрема, сприяли висновки українських учених (Н. М. Бібік, Н. В. Кудикіна, Н. І. Підгорна, І. М. Школьна та ін.) про важливість застосування означеного методу в навчанні першокласників, отримані в результаті спеціально проведених досліджень з організації ігрової діяльності дітей в 80-х рр. ХХ ст. Вони довели, що гра сприяє гуманізації педагогічної взаємодії, збагачує її позитивними емоціями, викликає і зміцнює пізнавальний інтерес [26, с. 306].

Поряд із названими методами, що стали вже традиційними та адаптувалися до нових цілей і змісту освіти, відбувався пошук нових. Так, науковим співробітником лабораторії початкової освіти Інституту педагогіки АПН України В. П. Тименко запропоновано використовувати на навчальних заняттях з художньої праці *метод художніх проєктів*. Нагадаємо, що метод проєктів активно застосовувався в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. в радянській школі. За твердженням В. П. Тименка, в 40-х рр. ХХ ст. він актуалізувався у мистецтві дизайну. З огляду на висновки психологів про наближення молодших школярів до “художнього” типу особистості, вчений уважав природним використання методу художніх проєктів у пізнанні довкілля. Сутність цього методу В. П. Тименко визначив як “систему принципів художнього конструювання цілісної картини світу з окремих моделей середовищ життєдіяльності засобами словесного, колірно-графічного і предметно вираженого образотворення” [29, с. 23]. Апробація нового методу здійснювалася у початкових класах з 1999 р. У подальшому напрацювання з організації проєктної діяльності знайшли відображення у працях І. Єрмакова, О. Онопрієнко, Г. Сазоненко та ін. і впроваджувалися в практику початкової школи [26, с. 299].

Теоретичні й практичні засади використання методів навчання в початкових класах з позицій гуманістичної педагогіки та теорії

розвивального навчання знайшли відображення у підручнику академіка О. Я. Савченко “Дидактика початкової школи” (1999).

Звернемо увагу, що, починаючи з 1990 р., різко зменшився обсяг постачання у заклади загальної середньої освіти *засобів навчання*, що призвело до використання в освітньому процесі технічно й змістовно застарілих. Водночас розвиток науки і техніки, перехід до інформаційного суспільства, утвердження нової освітньої парадигми актуалізували питання їхнього оновлення. У цьому зв'язку Науково-методичним центром організації розробки та виробництва засобів навчання розроблено проект Концепції створення засобів навчання нового покоління для середніх закладів освіти України (1997), що визначав зміст і систему підготовки навчальної бази, яка відповідала б сучасним вимогам [18]. Серед першочергових для видання засобів навчання для початкових класів були визначені такі: таблиці та плакати з української мови, природознавства, фізичної культури, іноземної мови; аудіопрограми з природознавства, аудіокасети з музики. Але серед рекомендованих Міністерством освіти України у 1998-2001 рр. засобів навчання для використання у початкових класах були винятково навчально-наочні посібники (демонстраційні таблиці, альбоми завдань із математики, каси літер і цифр, літери та цифри на магнітах, предметні картки, навчально-ігрові посібники, атласи).

Припускаємо, що новітні засоби навчання не вироблялися, а через їх відсутність застосування нових технологій, зокрема інформаційних, що активно з'являлися ще наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., було вкрай утруднене. Як і в 50-х – 80-х рр. ХХ ст., засоби навчання найчастіше доводилося виготовляти самим учителям. Одними із таких, що поширювалися у 70-х – 80-х рр. ХХ ст. та активно використовувалися в 90-х рр. ХХ ст., були засоби безмашинного програмового контролю (перфокарти, сигнальні картки, кодокартки) [24, с. 47].

Розглянемо *форми організації навчання*. Як і в попередні десятиліття, основною формою організації навчання у початкових класах залишався *урок*. Прикметно, що він став різноманітним за змістом, структурою, способами організації діяльності. Водночас урок потребував постійного якісного оновлення відповідно до сучасних вимог. Значну висококваліфіковану науково-педагогічну допомогу класоводам у цьому питанні надала праця О. Я. Савченко “Урок у початкових класах” (1993) [28]. На основі тривалого дослідження у багатьох загальноосвітніх школах, численних спостережень уроків, бесід з учителями вчена узагальнила та детально висвітлила у посібнику особливості сучасного уроку, зокрема визначення його мети, добору змісту й методичного забезпечення; здійснення диференційованого підходу на різних етапах уроку. Значну увагу О. Я. Савченко приділила реалізації мотиваційного й розвивального компонентів уроку. На її думку, ці компоненти у багатьом залежать від гуманізації взаємин у класному колективі, задоволенні актуальних потреб дитини, застосуванні групових форм роботи, ігрових ситуацій, розвитку інтелектуальних почуттів, стимулюванні самооцінки й саморозвитку учнів, створенні ситуації “успіху” в процесі навчання [28, с. 5]. Олександра Яківна

запропонувала класоводам науково обґрунтовані рекомендації щодо розв'язання завдань уроку, фрагменти уроків, приклади вправ і завдань, що могли застосовуватися на уроках із різних предметів. Тому не випадково посібник користувався попитом серед учителів. До речі, в середині 90-х рр. XX ст. на їхнє прохання він був надрукований у журналі “Початкова школа”.

Поряд з традиційним уроком особливої популярності серед практиків набували *нестандартні уроки* (урок-конкурс, уроки-діалог, урок-казка, урок-гра, урок-подорож, урок-драматизація, урок-змагання та ін.), оскільки їх застосування дозволяло руйнувати застигли штампи в організації освітнього процесу, стимулювало пізнавальну самостійність, творчу активність та ініціативу молодших школярів [6, с. 32].

Одним із напрямів методичного оновлення уроків у початкових класах стало проведення їх на основі інтеграції навчального матеріалу з кількох предметів, які об'єднувалися навколо однієї теми. Такий підхід, як зазначала О. Я. Савченко, мав на меті “інформаційне й емоційне збагачення сприймання, мислення і почуттів учнів за рахунок використання цікавого матеріалу, що давав змогу різнобічно пізнати якість явища, поняття, досягти цілісності знань” [27, с. 2]. Широкі можливості для інтеграції навчального матеріалу містили такі предмети, як: українська мова, математика, музика, образотворче мистецтво.

Інтегровані уроки отримали підтримку серед класоводів та активно реалізовувалися в освітньому процесі, адже дозволяли відійти від предметного викладання, сприяли активізації пізнавальної діяльності молодших школярів, допомагали формувати у них цілісне уявлення про явища, події, світ загалом. Про це, зокрема, свідчить низка статей науковців і практиків, опублікованих у журналі “Початкова школа”. Водночас через недостатню теоретичну і методичну обізнаність щодо проведення інтегрованих уроків вчителі мали проблеми з визначенням їх тематики, добором навчального матеріалу. Типовою помилкою стало застосування міжпредметних зв'язків замість інтеграції навчального матеріалу [4, с. 16-18].

Проаналізовані джерела показали, що не втратила значення й така позаурочна форма організації навчання, як *екскурсія*. Щоправда, обов'язкове проведення екскурсій наприкінці навчального року, як уже зазначалося вище, було скасовано.

Серед позаурочних форм організації навчання набували популярності *олімпіади*, що почали використовуватися в початкових класах з другої половини 80-х рр. XX ст. Відомий учений-методист М. В. Богданович уважав доцільним проводити в початкових класах олімпіади з математики. Він визначив особливості та необхідні умови їх ефективності, які, на наш погляд, не втратили актуальності та можуть бути адаптовані до проведення олімпіад у початкових класах з інших предметів, а саме: масовість (надання можливості кожному учню взяти у ній участь); опосередкована і безпосередня участь батьків у їх підготовці (розв'язування вдома нестандартних задач); повне забезпечення вчителя “задачним

матеріалом” для проведення підготовчої роботи та самих олімпіад (видання відповідного друкованого посібника масовим тиражем); проведення олімпіади в умовах заохочувального режиму (кожен має виступити успішно, тобто розв’язати хоча б одну задачу; переможцями слід вважати третину школярів; оголосити подяку і подарувати листівки всім учасникам); поступовість у нарощуванні турів олімпіад (у II(I) кл. проводяться тільки класні олімпіади, у III(II) кл. – класні та шкільні, у IV(III) кл. – класні, шкільні та міжшкільні (районні)) [1, с. 27-29].

З урахуванням переходу до особистісно орієнтованого навчання дещо змінювалися вимоги до традиційної позаурочної форми організації навчання – *домашня навчальна робота учнів*. Згідно з нормативними документами Міністерства освіти України при визначенні доцільності, характеру, змісту та обсягу домашніх завдань учителю необхідно було врахувати індивідуальні особливості учнів [3, с. 8]. У I класі чотирирічної та першій чверті I класу трирічної початкової школи домашні завдання не задавалися. В інших класах обсяг домашніх завдань мав бути таким, щоб витрати часу на їх виконання не перевищували у II(I) класі 45 хвилин, у III(II) – 1 год. 10 хв. та IV(III) – 1,5 год. Домашні завдання не рекомендувалося задавати на вихідні та святкові дні, якщо заняття з одного й того самого предмета стояли в розкладі перед і після вихідного чи свята [22, с. 23].

Розглянемо зміни, які відбулися в *контролі та оцінюванні* навчальних досягнень молодших школярів у перше десятиліття незалежності України. Аналіз джерел засвідчив, що пошуки шляхів удосконалення *контролю* у навчанні призвели до появи нових його методів. З початку 90-х рр. ХХ ст. у освітній процес поступово впроваджувалися *тести* (цей метод набув поширення у радянській школі в 20-х рр. ХХ ст.). Простежуємо, що вони використовувалися у процесі поточного та тематичного контролю й частіше укладалися самими класоводами [25, с. 19]. Задля визначення якості підготовки молодших школярів із базових навчальних предметів Управлінням змісту базової освіти розроблялася система державних тестів [20, с. 9]. Знаходимо інформацію і про запровадження в освітній процес окремих шкіл за ініціативи педагогічних колективів *заліків та іспитів* як методів підсумкового контролю навчальних досягнень учнів початкових класів [5, с. 27].

У досліджуваний період значна увага приділялася проведенню *підсумкової атестації* учнів наприкінці навчального року. За рішенням педагогічної ради закладу загальної середньої освіти вона відбувалася у формі тестування або підсумкової контрольної роботи [19, с. 26]. З 2000/01 н. р. задля забезпечення державного контролю та моніторингу відповідності освітнього рівня учнів, які закінчили заклад I ступеня, вимогам державного стандарту запроваджувалася нова форма контролю – *державна підсумкова атестація*. Її зміст, форми та порядок проведення визначало Міністерство освіти і науки України [10, с. 4]. Державній підсумковій атестації підлягали результати навчальної діяльності учнів

III(IV) класів з державної мови (українська мова і читання) та математики. На відміну від основної і старшої школи, у початковій школі оцінка за атестацію виставлялася за результатами річного оцінювання, яке здійснювалося на підставі оцінок за підсумкові письмові роботи [10, с. 6-7].

Звернемо увагу, що на державному рівні неодноразово переглядалися особливості оцінювання молодших школярів. Згідно з Положенням про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад (1993) у I класі трирічної та I-II класах чотирирічної початкової школи застосовувалася словесна оцінка успішності. У наступних класах вона доповнювалася оцінками в балах: 5 (відмінно), 4 (добре), 3 (посередньо), 2 (незадовільно) [3, с. 8]. З 1999 р. вербальне оцінювання здійснювалося тільки в I класі чотирирічної та першому півріччі I класу трирічної початкової школи з навчальних предметів інваріантної частини навчального плану. Знання учнів з предметів і курсів варіативної частини – оцінювалися шляхом заліку (зараховано) у кінці кожної навчальної чверті [22, с. 24]. З 2001 р. словесна оцінка досягнень учнів у навчанні відбувалася в I класі. Після його закінчення вчителем складалася характеристика, що заносилася до особової справи учня. У характеристиці зазначався рівень розвитку учня та результати оволодіння ним усіма компонентами навчальної діяльності. Після закінчення II-III(IV) класів учням видавався табель успішності, в якому відповідно до чинної системи оцінювання відображалися їхні досягнення у навчанні за семестри та навчальний рік [8, с. 22].

За відмінні успіхи у навчанні, як і в 50-х – 80-х рр. XX ст., учні початкових класів нагороджувалися похвальним листом. Молодші школярі, які не засвоїли хоча б один із предметів в обсязі державних стандартів освіти, вважалися “невстигаючими”. За згодою батьків вони могли бути залишені на повторний курс або за певних умов переведені до наступного класу. Учні, які не встигали протягом двох років навчання, підлягали обстеженню психолого-медико-педагогічною комісією. За її висновками такі діти, як правило, мали продовжити навчання у спеціальних закладах загальної середньої освіти. За бажанням батьків навчання цих дітей могло проводитися у класах вирівнювання (групах здоров’я) або індивідуально [3, с. 9]. Схвально оцінюємо, що з 2000/01 н. р. усі учні незалежно від річного оцінювання переводилися до наступного класу, допускалися до державної підсумкової атестації [8, с. 19]. Ці зміни дозволили подолати негативне явище в початковій освіті – другорічництво, що виникло наприкінці 20-х рр. XX ст. та особливо загострилося у 50-х – 60-х рр. XX ст. У результаті було збережено частину державних коштів, захищено учнів від тяжкої моральної травми, спричиненої фактом залишення на повторний курс навчання.

Уважаємо позитивним, що оцінка за поведінку була виведена з розряду “обов’язкових”. Доцільність її виставлення та критерії визначалися статутом закладу загальної середньої освіти [3, с. 15].

Система оцінювання навчальних досягнень молодших школярів принципово змінилася із запровадженням у 2001/02 н. р 12-бальної шкали

оцінювання [12, с. 4].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, в умовах розбудови національної початкової школи в перше десятиліття незалежності України на державному, науковому та практичному рівнях здійснювався пошук шляхів оновлення освітнього процесу у початковій класах. Позитивно, що зміни в організації освітнього процесу, методах і формах організації навчання, контролі та оцінюванні навчальних досягнень учнів здійснювалися з урахуванням тогочасних вимог суспільства, розвитку педагогічної науки, потреб шкільної практики та особистості молодшого школяра. Водночас реалізація окреслених шляхів, запропонованих новацій ускладнювалася, відтерміновувалася або взагалі була неможливою переважно через низький рівень фінансового забезпечення освітньої галузі. Окреслені новації створили підґрунтя для розвитку початкової освіти на сучасному етапі та можуть бути творчо використані в Новій українській початковій школі, про що і піде мова в наших наступних публікаціях.

Список використаних джерел:

1. Богданович, М., Царінна, О., 1999. 'Математичні олімпіади в початкових класах', *Початкова школа, № 12, С. 27-29.*
2. Гавриленко, ТЛ., 2018. 'Цілі, цінності та принципи початкової освіти в перше десятиліття незалежної України (1991–2001)', *Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи, Ніжин, С. 43-45.*
3. Кабінет Міністрів України, 1994. 'Положення про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 12, С. 3-17.*
4. Комар, ОА., Лобановська, ОМ., Лаптева, ЛЛ., 1996. 'Проводимо інтегровані уроки', *Початкова школа, № 7, С. 16-18.*
5. Лисенко, ЛВ., 1995. 'Модульне навчання і рейтингова система оцінювання знань учнів', *Початкова школа, № 3, С. 27-29.*
6. Лухтай, ЛК., 1992. 'Нестандартний урок', *Початкова школа, № 3/4, С. 31-32.*
7. Міністерство народної освіти Української РСР, 1991. 'Навчальні плани денних загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1991/92 навчальний рік' *Інформаційний збірник Міністерства народної освіти Української РСР, № 7, С. 2-21.*
8. Міністерство освіти і науки України, 2001. 'Інструкція про переведення та випуск учнів навчальних закладів системи загальної середньої освіти усіх типів та форм власності', *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України, № 7, С. 17-24.*
9. Міністерство освіти і науки України, 2001. 'Організація навчально-виховного процесу у початкових класах загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/02 навчальний рік', *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України, № 19, С. 23-32.*
10. Міністерство освіти і науки України, 2001. 'Положення про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти', *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України, № 1, С. 3-12.*
11. Міністерство освіти і науки України, 2001. 'Про порядок проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх

- навчальних закладів', *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України, № 6, С. 26-30.*
12. Міністерство освіти і науки України, 2002. 'Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа)', *Початкова школа, № 3, С. 1-6.*
 13. Міністерство освіти України, 1992. 'Концепція середньої загальноосвітньої школи України', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 4, С. 3-29.*
 14. Міністерство освіти України, 1993. 'Положення про індивідуальне навчання в системі загальної середньої освіти', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 20, С. 4-6.*
 15. Міністерство освіти України, 1996. 'Про зміни та доповнення до листа Міносвіти № 1/9-201 від 13.05.96 р.', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 23, С. 23-24.*
 16. Міністерство освіти України, 1997. 'Про нормативи граничної наповнюваності класів, груп, гуртків та нормативи поділу класів на групи при вивченні окремих предметів у середніх закладах освіти', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 22, С. 24-28.*
 17. Міністерство освіти України, 1997. 'Програми середньої загальноосвітньої школи. 1-4 (1-3) класи', Київ: *видавництво «Бліц», 206 с.*
 18. Міністерство освіти України, 1998. 'Концепція створення засобів навчання нового покоління для середніх закладів освіти України', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 1, С. 9-19.*
 19. Міністерство освіти України, 1998. 'Про Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 1998/99 навчальний рік', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 10, С. 14-27.*
 20. Міністерство освіти України, 1999. 'Доповідна записка про стан виконання постанови КМ України від 03.11.93 р. № 896 «Про державну національну програму «Освіта» (Україна ХХІ століття)», *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 6, С. 5-26.*
 21. Міністерство освіти України, 1999. 'Закон України «Про загальну середню освіту», *Початкова школа, № 8, С. 1-11.*
 22. Міністерство освіти України, 1999. 'Про організацію навчально-виховного процесу у початкових класах загальноосвітніх навчальних закладів', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 11, С. 20-25.*
 23. Міністерство освіти України, 1999. 'Про тривалість уроків у початкових класах', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 23, С. 27.*
 24. Мягкова, ВІ., 1995. 'Методика роботи з універсальними перфокартами в початковій школі', *Початкова школа, № 4, С. 47-49.*
 25. Палій, М., Марчук, С., 1995. 'Тести з природознавства', *Початкова школа, № 5/6, С. 19-21.*
 26. Савченко, ОЯ., 2012. 'Дидактика початкової школи', Київ: *Грамота, 504 с.*
 27. Савченко, ОЯ., 1992. 'Дидактичні особливості нестандартних уроків', *Початкова школа, № 1, С. 2-8.*
 28. Савченко, ОЯ., 1993. 'Урок у початкових класах', Київ: *Освіта, 224 с.*
 29. Тименко ВП., 2000. 'Метод проектів на заняттях з художньої праці', *Початкова школа, № 8, С. 23-25.*
 30. Navrylenko TL., 2016. 'The Development of the Content of Primary Education in Ukraine during the Period of Revival of the National School (1991-2001)', *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, vol. IV (39), P. 26-29.*

References:

1. Bohdanovych, M., Tsarinna, O., 1999. 'Matematychni olimpiady v pochatkovykh klasakh (Mathematical olimpi in the cob classes)', *Pochatkova shkola*, № 12, S. 27-29.
2. Havrylenko, TL., 2018. 'Tsili, tsinnosti ta pryntsypy pochatkovoї osvity v pershe desiatylittia nezalezhnoi Ukrainy (1991–2001) (The Words and Essences of the Principles of Cooperation in the Tenth Anniversary of the Independent Ukraine (1991–2001))', v *Pochatkova osvita: istoriia, problemy, perspektyvy*, Nizhyn, S. 43-45.
3. Kabinet Ministriv Ukrainy, 1994. 'Polozhennia pro serednii zahalnoosvitnii navchalno-vykhovnyi zaklad (Provision on a secondary general educational institution)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy*, № 12, S. 3-17.
4. Komar, OA., Lobanovska, OM., Laptieva, LI., 1996. 'Provodymo intehrovani uroky (Conducting Integral Lessons)', *Pochatkova shkola*, № 7, S. 16-18.
5. Lysenko, LV., 1995. 'Modulne navchannia i reitynhova systema otsiniuvannia znan uchniv (Modular Navigation and Rating System of Assessment of Knowledge of Scientists)', *Pochatkova shkola*, № 3, S. 27-29.
6. Lukhtai, LK., 1992. 'Nestandardnyi urok (Nonstandard Lesson)', *Pochatkova shkola*, № 3/4, S. 31-32.
7. Ministerstvo narodnoi osvity Ukrainiskoi RSR, 1991. 'Navchalni plany dennykh zahalnoosvitnikh shkil Ukrainiskoi RSR na 1991/92 navchalnyi rik (Curriculum plans for full-time secondary schools of the Ukrainian SSR for the 1991/92 school year)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva narodnoi osvity Ukrainiskoi RSR*, № 7, S. 2-21.
8. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 2001. 'Instruktsiia pro perevedennia ta vypusk uchniv navchalnykh zakladiv systemy zahalnoi serednoi osvity usikh typiv ta form vlasnosti (Instruction on the transfer and issue of students of general education institutions of all types and forms of ownership)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity i nauky Ukrainy*, № 7, S. 17-24.
9. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 2001. 'Orhanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu u pochatkovykh klasakh zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv na 2001/02 navchalnyi rik (Organization of educational process in elementary schools of general educational institutions for 2001/02 academic year)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity i nauky Ukrainy*, № 19, S. 23-32.
10. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 2001. 'Polozhennia pro derzhavnu pidsumkovu atestatsiiu uchniv (vykhovantsiv) u systemi zahalnoi serednoi osvity (Regulations on the state final attestation of pupils (pupils) in the system of general secondary education)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity i nauky Ukrainy*, № 1, S. 3-12.
11. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 2001. 'Pro poriadok provedennia navchalnykh ekskursii ta navchalnoi praktyky uchniv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv (About the order of conducting study tours and educational practice of students of general educational institutions)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity i nauky Ukrainy*, № 6, S. 26-30.
12. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 2002. 'Kontseptsiiia zahalnoi serednoi osvity (12-richna shkola) (Concept of general secondary education (12-year school))', *Pochatkova shkola*, № 3, S. 1-6.
13. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1992. 'Kontseptsiiia serednoi zahalnoosvitnoi shkoly Ukrainy (Concept of the secondary comprehensive school of Ukraine)',

- Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 4, S. 3-29.*
14. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1993. 'Polozhennia pro indyvidualne navchannia v systemi zahalnoi serednoi osvity (Regulations on individual training in the system of general secondary education)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 20, S. 4-6.*
 15. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1996. 'Pro zminy ta dopovnennia do lysta Minosvity № 1/9-201 vid 13.05.96 r. (About changes and additions to the letter of the Ministry of Education No. 1 / 9-201 from May 13, 1996)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 23, S. 23-24.*
 16. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1997. 'Pro normatyvy hranychnoi napovniuvanosti klasiv, hrup, hurtkiv ta normatyvy podilu klasiv na hrupy pry vyvchenni okremykh predmetiv u serednikh zakladakh osvity (On the norms of the marginal filling of classes, groups, circles and norms of the division of classes into groups when studying individual subjects in secondary education institutions)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 22, S. 24-28.*
 17. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1997. 'Prohramy serednoi zahalnoosvitnoi shkoly. 1-4 (1-3) klasy (Secondary school programs. 1-4 (1-3) classes)', Kyiv: *vydavnytstvo «Blits»*, 206 s.
 18. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1998. 'Kontseptsiiia stvorennia zasobiv navchannia novoho pokolinnia dla serednikh zakladiv osvity Ukrainy (The concept of creating a new generation of means for secondary education in Ukraine)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 1, S. 9-19.*
 19. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1998. 'Pro Typovi navchalni plany zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv na 1998/99 navchalnyi rik (About Typical Curricula of General Education Institutions for 1998/99 academic year)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 10, S. 14-27.*
 20. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1999. 'Dopovidna zapyska pro stan vykonannia postanovy KM Ukrainy vid 03.11.93 r. № 896 «Pro derzhavnu natsionalnu prohramu «Osvita» (Ukraina KhKhI stolittia)» (Statement on the state of execution of the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 3, 1993, No. 896 "On the State National Program" Education "(Ukraine XXI Century)"))', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 6, S. 5-26.*
 21. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1999. 'Zakon Ukrainy «Pro zahalnu seredniu osvitu» (Law of Ukraine "On General Secondary Education")', *Pochatkova shkola, № 8, S. 1-11.*
 22. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1999. 'Pro orhanizatsiiu navchalno-vykhovnoho protsesu u pochatkovykh klasakh zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv (About organization of educational process in elementary schools of general educational establishments)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 11, S. 20-25.*
 23. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1999. 'Pro tryvalist urokiv u pochatkovykh klasakh (About duration of lessons in elementary school)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 23, S. 27.*
 24. Miahkova, VI., 1995. 'Metodyka roboty z universalnymy perfokartamy v pochatkovii shkoli (Method of working with universal punch cards in elementary school)', *Pochatkova shkola, № 4, S. 47-49.*
 25. Palii, M., Marchuk, S., 1995. 'Testy z pryrodoznavstva (Natural science tests)', *Pochatkova shkola, № 5/6, S. 19-21.*
 26. Savchenko OIa., 2012. 'Dydaktyka pochatkovoii shkoly (Elementary School Didactics)', Kyiv: *Hramota*, 504 s.

27. Savchenko, OIa., 1992. 'Dydaktychni osoblyvosti nestandardnykh urokiv (Didactic features of non-standard lessons)', *Pochatkova shkola*, № 1, S. 2-8.
28. Savchenko, OIa., 1993. 'Urok u pochatkovykh klasakh (Lesson in elementary classes)', Kyiv: *Osvita*, 224 s.
29. Tymenko VP., 2000. 'Metod proektiv na zaniattiakh z khudozhnoi pratsi (The Method of Projects in Businesses with Artists)', *Pochatkova shkola*, № 8, S. 23-25.
30. Havrylenko TL., 2016. 'The Development of the Content of Primary Education in Ukraine during the Period of Revival of the National School (1991-2001)' *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, vol. IV (39), P. 26-29.

УДК 376-056.263:534.773

AUDITORY SYSTEM AIDING DEVICES AND SCHOOL ENVIRONMENT

ДОПОМІЖНІ ПРИСТРОЇ СЛУХОВОЇ СИСТЕМИ ТА ШКІЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

**A. Czyż
M. Ciechowska**

Urgency of the research. *The research under the support of disabled children in educational and bringing process are the condition of the subjects life quality. Undertaking in disfunction context they show the direction of proceedings, and help to develop appropriate solutions. In the age of inclusion pedagogy, it is important to widely discuss difficult topics regarding the creation of specialized environments in mainstream school to ensure equal educational for all children. Special attention should be paid on disabled child, where the existing developmental potential can be inhibited by i.a. by perceptual and communication constraints.*

Target setting. *The purpose of this paper is to highlight the situation of a child with a hearing impairment in school environment. We paid attention to the problems of sound reception in unfavorable conditions and to contemporary means of supporting of hearing. Another goal was to make*

Актуальність дослідження. *Дослідження щодо до підтримки дітей-інвалідів у навчально-виховному процесі є умовою якості життя суб'єктів. У контексті дисфункцій вони показують напрямок роботи і допомагають розробити відповідні рішення. В епоху педагогічної інтеграції важливо широко обговорювати складні теми, що стосуються створення спеціалізованих середовищ в загальноосвітній школі для забезпечення однакового рівня освіти для всіх дітей. Особливу увагу слід звернути на дитину-інваліда, де існуючий потенціал розвитку може бути пригнічений щодо сприйняття і комунікаційних обмежень.*

Постановка проблеми. *Метою цієї роботи є висвітлення ситуації щодо дитиною з порушенням слуху в шкільному середовищі. Ми звернули увагу на проблеми прийому звуку в несприятливих умовах і до сучасних засобів підтримки слуху. Іншою метою було зробити педагога більш*